

Explanatory study of verse 59 of Surah Al-Ahzab and criticism of doubts related to the obligation of veiling

Saeed Davoudi Limoni¹ / Somayyeh Aghajani²

1. Assistant Professor of Quran Studies Department, Research Institute of Islamic Culture and Thought, Qom, Iran. (Responsible author).

saeeddavooddee@gmail.com

2. Third level student, Kowsar Institute of Higher Education, Qazvin, Iran.

somayeh.aghajani@gmail.com

Abstract Info	Abstract
<p>Article Type: Research Article</p> 	<p>One of the challenging doubts about the Hijab (women covering) in the last century among jurists, commentators and Quran scholars is the ruling on covering the headscarf in verse 59 of Ahzab. Some have considered it as a ruling of Mawlawi (imperative) and another group as a guiding order. Those who consider it as Mawlawi, say that this ruling is special for the era of the Prophet. This research in descriptive-analytical method and with library documents aims to criticize and analyze two views; the directiveness of the rule of veiling in the verse, as opposed to the mawlawi's, and its temporary nature, as opposed to its permanence, and to explain the evidence of each of the viewpoints. The most important reason for those who considered the rule of covering the headscarf in this verse as temporary or as guiding rule is the causes of revelation of the verse, which caused to consider this part of verse "Zalek adna an yo'rafna fala yo'zain" (that is nearer to be recognized and be not annoyed), only as a distinguishing the free woman from a slave one or to identify believing and Muslim women from others, so, due to the absence of a slave girl or background for harassing women do not use hijab, they have considered the obligation of the jilbab to be nullified; Although some of them believe in women's hijab because of other evidences. The achievement of this research is to present this verse as one of the Quranic proofs that show the obligation of Hejab as an obligatory and permanent rule. By noting that the quality of the wearing jalbab in this verse is to keep strangers away from sexual harassment and as a sign of the chastity of a woman, which still exists.</p>
<p>Received: 2024.02.12</p> <p>Accepted: 2024.04.28</p>	
<p>Keywords</p>	<p>Verse 59 of Ahzab, the Doubts about hijab, the mawlawi (imperative) order of Hijab, the Ershadi (Guiding) order of Hijab, temporary covering.</p>
<p>Cite this article:</p>	<p>Davoudi Limoni, S., Aghajani, S. (2024). Explanatory study of verse 59 of Surah Al-Ahzab and criticism of doubts related to the obligation of veiling. <i>Scientific Journal Commentary Studies</i>. 15 (2), 17-38. DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.3</p>
<p>DOI:</p>	<p>https://doi.org/10.22034/15.58.3</p>
<p>Publisher:</p>	<p>Islamic Maaref University, Qom, Iran.</p>

Introduction

One of the challenging doubts about the hijab in the last century among jurists, commentators and Quran scholars is that the command to cover the jilbab in verse 59 of Surah Al-Ahzab is mawlavi or irshadi. Some considered the order of wearing a veil in this verse to be the Mawlavi one. The owners of this view form two groups; A group who consider the rule of covering the jilbab as a permanent rule and another group who consider it temporary and specific to the era of the Holy Prophet (PBUH) and the atmosphere ruling Medina. Because they believe that due to the fact that the society of that day was composed of free women and slaves, the jilbab (covering) was issued only to distinguish free women from slaves - to ensure the safety of free women. But on the other side of this challenge are those who consider the ruling of wearing the jilbab as an instructional and non-mawlavi ruling and believe that wearing the jilbab protects women from social harm more than other types of clothing.

And women who wear a jilbab are less assaulted, but this does not mean that they must wear a jilbab. Rather, it is a way to protect women, if it is provided by other means and social care, this type of coverage is not necessary.

The jurists in the past centuries did not refer to this verse regarding the obligation of women to cover; But in the present era, it has been given their attention; Although the commentators have discussed it and some have used it as a maximum covering (even the face and palms) and some have used it only as a covering of the body.

Research method

The upcoming research aims to criticize two viewpoints: considering the ruling of wearing jalbab in verse 59 of Ahzab to be advisory and temporary, has collected its data in a library form and has criticized and analyzed it by describing the evidence of each of the viewpoints.

Body of the article

This article, mentioned the concepts of Ershadhi and Mawlvi orders; Jalbab and some other related concepts have been discussed and then the views of some commentators and jurists regarding the order in this verse either being guidance and advisory or temporary, and their arguments have been examined too; and it has been proven that what is mentioned in this verse has a Mawlavi content.

Because the most important reason for those who considered the ruling of wearing the jilbab in this verse to be a temporary ruling of the Maulvi or an instructional ruling, is the occasion of the revelations below the verse, which caused the phrase "Zalek adna an Yo'rafna Fa la Yo'zaina" (That order is nearer to be known so will not be annoyed)" only to recognize a free woman from a slave or know the identification of believing and Muslim women from others, As a result, they did not find it applicable to the present era, when there is no maidservant, or women without hijab (in many societies) are safe from assault, and they believe that the obligation of the jilbab is ruled out for the present era. Although some of them believe in women's hijab because of other

evidences; Event that according to the rule of "Al-E'bra Be O'mum al-Lafdh la Be KHosus al-mawrid" (what should be considered is generallity of the word not being used in specified case and to be limited only in that case) it is not possible to limit the ruling of a verse only to its case (recognizing a slave girl from a non-slave girl).

And easily give up on the general cause and philosophy of the verse "Fa la yu'zain" (so they will not be annoyed). Because, this verse has introduced the important criterion of covering the jilbab to keep women away from social abuse. Therefore, if a woman's clothing is such that she is not recognized for her faith and commitment, it provokes the immoral and she may be assaulted, and this is not a Qur'anic criterion for a particular era; Because clothing - especially women's clothing - in all ages is a kind of expression of the person's personality and heart desires.

In other words, the style of women's clothing has its own language, which sometimes attracts others to them and sometimes causes them to stay away from sexual attention. As a result, the most important achievement of this research is the proposal of verse 59 of Ahzab as one of the Qur'anic evidences for the obligatory and permanent veiling to be an answer to those who always claim that the Holy Quran has not issued a ruling on the whole body covering of women.

By stating that the quality of the jilbab covering in this verse is motivated to keep strangers away from sexual harassment and as a sign of the chastity of women, which still exists. Of course, it is clear that another reason for the obligation of veiling, which was cited by jurists and commentators throughout history, is verse 31 of Surah Noor; which is still considered and cited.

Findings

The findings of this research are that it is obligatory for women to wear a jilbab in front of intruders, in such a way that it protects their body from intruders. Also, the permanence of this ruling for all ages and not being assigned to the era of the slave girl. Because the eyes of prostitutes are always looking for women, and therefore, women with appropriate clothing keep themselves away from the low desire of strangers.

Also, the ruling is based on this verse is Mawlavi one, not an instructional and as a guidance (Ershadi) that would be ignored in an era when, for example, nuisances are controlled in a different way. Because the inappropriate clothing of women will attract the attention of strangers in any case, and it is not possible to stay away from the eyes of prostitutes and the actions after that, forever.

Key words

Maulvi's order, Irshadhi's order, rulings on covering, temporary rulings, verse 59 of Ahzab, doubts about hijab.

Sources and sources

- *Holy Quran*.
- *Nahj al-Balagha* (the Way of Eloquence) compiled by Sharif Razi. (In Arabic)

- Ibn Abi Hatim, Abd al-Rahman bin Muhammad (1998 AD). *Tafsir al-Qur'an al-Azeem* (Commentary of Great Quran), Ahmad Mohammad Tayyeb's research, Riyadh: Nizar Al-Mustafa Al-Baz Library. (In Arabic)
- Ibn Hanbal, Ahmad bin Muhammad (1998 AD). *Al-Musnad* (Documented), Beirut: Dar al-Esq. (in Arabic)
- Ibn Siyadah, Ali bin Ismail (no date). *Al-Mohkam and al-Mohit Al-A'zam*. Researched by Abdul Hamid Hindawi, Beirut: Dar al-Kutub al-Elmiah. (In Arabic)
- Ibn Ashur, Muhammad Tahir (1999). *Tafsir al-Tahrir and al-Tanweer* (Commentary of writing and Enlightenment), Beirut: Institute of Arabic History. (In Arabic)
- Ibn Fares, Ahmad (1983), *Mo'jam al_Maqais al_Loghah* (The dictionary of Language Criterion), Qom: the Office of Islamic Propaganda. (In Arabic)
- Ibn Qutaiba, Abdullah bin Muslim (1990). *Tafsir Gharib al-Quran* (interpretation of Stranges of Qur'an), Sharah Ibrahim Muhammad Ramadan, Beirut: Dar and Maktaba Al-Hilal. (In Arabic)
- Ibn Kathir, Ismail bin Omar (1998). *Tafsir al-Qur'an al-Azeem* (Commentary of Great Quran), Beirut: Dar al-Kutub al-Elmiah. (In Arabic)
- Ibn Manzoor, Muhammad bin Makram (1993). *Lesan al_Arab* (Arabs language), Beirut: Dar Sadir. (In Arabic)
- Abu Hayyan, Muhammad bin Yusuf (1999). *Al-Bahr al-Mohit fi al-Tafsir* (the Ocean about Commentary of Quran), Researched by Sedghi Mohammad Jameel, Beirut: Dar al-Fakr. (In Arabic)
- Azhari, Muhammad bin Ahmad (no date). *Tahdhib al-Logha* (Edifying the language), Beirut: Dar Ehya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
- Alusi, Mahmoud (1994). *Rooh al-Ma'ani fi Tafsir al-Qur'an al-Azeem and al-Saba' al-Mathani* (Spirit of meanings about the Commentary of Great Quran and doubled seven), Beirut: Dar al-Kutub al-Elmiah. (In Arabic)
- Ansari, Morteza (1989), *al-Makaseb* (The Trades), Qom: Dar al-Kitab. (In Arabic)
- Bojnurdi, Hassan (1998), *al-Ghawaed al-Feghhia* (Jurisprudential rules), Researched by Mehdi Mehri, Mohammad Hossein Derayati, Qom: Al-Hadi. (In Arabic)
- Bukhari, Muhammad bin Ismail (no date). *Al-Jama'i al-Sahih* (Comprehensive Correct), Damascus: Dar Ibn Kathir. (In Arabic)
- Behjat Fomani, Mohammad Taqi (2007). *Esteftaat* (Questions about Religious Laws), Qom: Office of Grand Ayatollah Behjat. (In Persian)
- Bahrami, Mohammad (2016), *Gheraathaye No Az Ayate Hejab* (New readings of the verses of Hijab), Qom: Islamic Propaganda Office, Khorasan Razavi Branch. (In Persian)
- Beydawi, Abdullah bin Omar (1998). *Anwar al-Tanzir wa Asrar al-Tawael* (Lights of Revelation and secrets of Interpretation), Beirut: Dar Ehya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
- Paktachi, Ahmad (1988), *Dayeratul Maaref al-Elami* (Great Islamic Encyclopedia), Tehran: The center of the great Islamic encyclopedia. (In Persian)
- Tabrizi, Javad (2006), *Esteftaate Jadid* (New Questions about religious Laws), Qom: Sorur. (In Persian)
- Jaber, Mohammad A'bed, *al-Ta'arodh wa al-Tajaddod Ghaeman fi Ashyae al-Hayat wa Laysa fi Ahkam al-Quran* (The Conflict and the Renewal are Uprights in the Things of Life, but not in the Laws of the Qur'an). www.aljabriabed.net/textes. (In Arabic)

- A group of writers (2013), *Zan wa Khanewade da Ofoghe Wahy* (Women and family in the horizon of revelation), Qom: Bostan Kitab. (In Persian)
- Jawhari, Ismail bin Hammad (1956). *Al-Sehah Taj al-Logha wa al-Sehah al-Arabiya* (the Corrects: Crown of Language and Corrects of Arabic), Beirut: Dar Al Elm. (In Arabic)
- Haqqi Borsawi, Ismail bin Mustafa (no date). *Ruh al-Bayan* (Interpretation of the spirit of the Explanation). Beirut: Dar al-Fakr. (In Arabic)
- Ragheb Esfahani, Hussein (1991), *Mofradate Alfaze Quran* (Vocabulary words of the Qur'an). Beirut: Dar al-Shamiah. (In Arabic)
- Zohaili, Wahba bin Al-Mustafa (1997). *Al-Tafsir Al-Munir fi al-A'qidah wa al-Sharia'ah wa al-Manhaj* (The Lightening Commentary about the Belief, Religious Laws and Method), Beirut: Dar al-Fakr al-Mawdeen. (In Arabic)
- Zamakhshari, Mahmud (1986). *Al-Kashf A'n ghawamez al-Tanzil wa a'yun al-Aghawil fi wujuh al-Taawil* (Discover of Ambiguities and the Springs of sayins about the Aspects of Interpretation), Beirut: Dar al-Kutub al-Arabi. (In Arabic)
- Sabzevari, Muhammad (1998), *Ershad al-Adhhan Ela Tafseer al-Quran* (Directing the Minds to Interpretation of the Qur'an), Beirut: Dar al-Ta'arof le al-Matbua'at. (In Arabic)
- Soyuti, Jalaluddin (1983). *Al-Dur Al-Manthur fi Al-Tafsir bel-Mathur* (Scattered Pearls about Exegesis by Traditions), Qom: Ayatollah Mar'ashi Najafi Library. (In Arabic)
- Shobbar, Seyyed Abdullah (1989), *Tafseer al-Quran al-Kareem* (Interpretation of the Holy Qur'an), Qom: Dar al-Hijra. (In Arabic)
- Shobayri Zanjani, Seyyed Musa (1998), *Ketabe Nekah* (The book of Marriage), Qom: Rai Pardaz Research Institute. (In Persian)
- Shari'at Mousavi Isfahani, Seyyed Mustafa (2006). *Al-Shehab fi Mas'lah al-Hejab* (Meteor about Hijab (Covering) Issue), researched by Seyyed Mohammad Hassan Shariat Mousavi, Qom: Dar al-Tafsir. (In Arabic)
- Shahrakani, Ibrahim Ismail (2009), *Mo'jam al-Estelahat al-Feghhiah* (The Dictionary of Jurisprudential Terms). Qom: Zawi al-Qorba. (In Arabic)
- Shawkani, Muhammad bin Ali (1993). *Fath al-Qadir* (Victory from The Most Powerful), Damascus: Dar Ibn Kathir. (In Arabic)
- Sahib bin A'bbad. Ismail bin A'bbad (no date). *Al-Mohit fi al-Logha* (Ocean in Vocabulary), researched by Mohammad Hassan Al-Yasin, Beirut: 'alam al-Kutub. (In Arabic)
- Sadeghi Tehrani, Muhammad (1985). *Al-Furqan fi Tafsir al-Qur'an* (The Divider in Commentary of Quran). Qom: Islamic culture. (In Arabic)
- Tabatabayi, Seyyed Mohammad Hossein (2013). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an* (The Criterion in Commentary of Quran), Beirut: Al-A'lami Institute. (In Arabic)
- Tabarsi, Hasan bin Fazl (1993). *Collection of Explanations about the Sciences of Qur'an*, Tehran: Naser Khosro. (In Arabic)
- Tabari, Muhammad bin Jarir (1991). *Jame' al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an* (Comprehensive Explanation about Commentary of Quran), Beirut: Dar al-Ma'rafah. (In Arabic)
- Torayhi, Fakhreddin bin Muhammad (1996), *Majma' al-Bahrayn* (Place of Junction of Two Seas), Tehran: Mortazavi. (In Arabic)

- Tusi, Muhammad bin Hasan (no date). *Al-Tebyan fi Tafsir al-Qur'an* (The Explanation about the Commentary of Quran), Beirut: Dar al-Ehya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
- Abdul Qadir, Abdul Fattah. *Al-Hijab Laysa Faridhatan Eslamiah* (Hejab (Covering) is not an Islamic Duty). kwtanweer. com/articles/readarticle. (In Arabic)
- Fakhr Razi, Muhammad (1999). *al-Tafsir al-Kabir; Mafatih al-Ghayb* (Great Commentary; keys of Unseen), Beirut: Dar al Ehya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
- Farra, Yahya bin Ziyad (1918 AD), *Ma'ani al-Quran* (The meanings of the Qur'an). Researched by Mohammad Ali Najati and Ahmadyousef Najati, Cairo: General Egyptian Assembly for the Book. (In Arabic)
- Farahidi, Khalil bin Ahmed (no date). *Kitab al-A'yn* (The Book of al-A'yn), Qom: Hijrat. (In Arabic)
- Farjad, Mohammad. Degarandishane Arab wa Asbabon Nozul Ayate Hejab ("Arab dissideters and the causes of revelation of hijab verses"), *Qur'anic Researches*, No. 51 and 52, 2008 AD. (In Persian)
- Fadlullah, Seyyed Mohammad Hosain (1998 AD), *Tafseer Men Wahy al-Quran* (The Interpretation of the revelation of the Qur'an). Beirut: Dar al-Malak.
- Faiz Kashani, Mohammad Mohsen (1994). *Tafsir Al-Safi* (Purer Commentary), Tehran: Maktabah Al-Sadr (Sadr Library). (In Arabic)
- Fayyumi, Ahmad bin Muhammad (no date). *Al-Mesbah al-Munir fi Gharib al-Sharh le al-Rafe'i* (illuminating Lamp for Strange Explaining by al-Rafe'i). Qom: Dar al-Radhi. (In Arabic)
- Qurtobi, Muhammad (1985). *Al-Jamae Le Ahakm al-Qur'an* (Comprehensive rules of Quran), Tehran: Naser Khosro. (In Arabic)
- Qolizadeh, Ahmad (2000), *Wazhe Shenasi Estelahate Osule Feqh* (Terminology of idioms of principles of jurisprudence). Noor Al-Asfia Scientific and Cultural Researchs Foundation, Tehran. (In Persian)
- Qomi, Ali bin Ibrahim (1984). *Tafsir al-Qami* (Commentary of Qomi). Researched by Tayyeb Mousavi Jazaeri, Qom: Dar al-Kitab. (In Arabic)
- Kashani, Fathullah (no date), *Manhaj al-Sadeghin fi Elzam al-Mokhalefin* (The method of Truthful in the obligation of the opponents), Tehran: Islamic bookstore. (In Persian)
- Gonabadi, Muhammad (1987), *Tafseer Bayan al-Sa'dah fi Maqamat al-E'badah* (Interpretation of the expression of Prosperity in the statuses (ranks) of worship), Beirut: Al-A'jami Institute. (In Arabic)
- Mohaqqueq Damad Yazdi, Seyyed Mohammad (no date), *Ketab al-Salat* (Book of Prayer), Qom: Al-Nashr al-Islami Institute. (In Arabic)
- Madarresi, Seyyed Mohammad Taqi (1998), *Men Hoda al-Quran* (from the Guidance of Quran), Tehran: Dar al-Mohebi al-Husain. (In Arabic)
- Muslim Naishabouri, Abul Hasan (no date). *Al-Jame' al-Sahih* (Colletion of Sound Traditions), researched by Mohammad Fo'ad Abd al-Baghy, Beirut: Dar al-Ihya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
- Mustafavi, Hasan (1981), *al-Tahqiq fi Kalamat al-Quran al-Karim* (The Investigation of words of the Holy Qur'an), Tehran: Book Center for Translation and Publishing. (In Arabic)
- Motahri, Morteza (2010), *Majmue'h Asar* (Collection of works). Tehran: Sadra. (In Persian)

- Ma'refat, Mohammad Hadi (1994). *Al-Tamhid fi Olum al-Quran* (The Introduction in the sciences of the Qur'an), Qom: Al-Nashr al-Islami Institute. (In Arabic)
- Mughniyeh, Mohammad Javad (2003). *Al-Tafsir al-Kashif* (Discoverer Commentary), Qom: Dar al-Kitab al-Islami. (In Arabic)
- Makarem Shirazi, Naser (2004). *Anwar al-Faqaha, Ketab al-Nekah* (The Lights of Understanding the Religion, Book of Marriage), Qom: Al-Imam Ali Bin Abitaleb School. (In Arabic)
- Makarem Shirazi, Naser and colleagues (1998), *Tafseer Nemunah* (Exemplary Exegesis), Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiya. (In Persian)
- Montazeri, Hosain Ali (2013), *Resale Esteftaat* (Essay on inquiries), Tehran: Sayeh. (In Persian)
- Mohajer Milani, Amir (2013), Hokme Feqhie Pusheshe Zanan Bar Asase Ayeh 59 Surah Ahzab ("The jurisprudential rule of women's clothing based on verse 59 of Surah Ahzab"). *Journal of Gender and Family Studies*, Volume 3. (In Persian)
- Mahaimi, Ali bin Ahmad (1982). *Tafsir al-Qur'an al-Mosamma Tabseer al-Rahman wa Taisir al-Manan* (Commentary of Quran Named as Enlightening of Most Merciful and Simplification of Favourer). Beirut: A'lam al-Kotob. (In Arabic)
- Mousavi Al-Khameini, Seyyed Ruhollah (2013). *Inquiryies Essay*, Qom: Imam Khomeini Works Editing and Publishing Institute. (In Persian)
- Hashemi Shahroudi, Seyyed Mahmoud (2003), *Farhange Feqh Motabeqe Mazhabe Ahlebait Alayhem al-Salam* (the Dictionary of Jurisprudence according to the Views of Ahl al-Bayt, peace be upon them), Qom: Institute of Islamic jurisprudence on the Approach of Ahl al-Bayt. (In Persian)
- Velaie, I'sa (2008), *Farhange Tashrihi Estelahate Osul Explanatory dictionary of terms Osul*, Tehran: Ney Publishing. (In Persian)
- Yazidi, Muhammad (1994), *Feqh al-Quran* (Jurisprudence of the Qur'an), Qom: Ismailian. (In Arabic)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

دراسة تفسيرية للآية ٥٩ من سورة الأحزاب ونقد الشبهات المتعلقة بوجوب الحجاب

سعيد داودي ليموني^١ / سمية آقاجاني^٢

١. أستاذ مساعد في قسم دراسات القرآن، مركز أبحاث الثقافة والفكر الإسلامي، قم، إيران (الكاتب المسؤول).

saeeddavodee@gmail.com

٢. خريجة المستوى الثالث، معهد الكوثر للتعليم العالي الحوزوي، قزوین، إيران.

somayeh.aghajani@gmail.com

ملخص البحث	معلومات المادة
من الشبهات المثيرة للجدل حول الحجاب في القرن الأخير بين الفقهاء والمفسرين والباحثين في الدراسات القرآنية، حكم لبس الجلباب في الآية ٥٩ من سورة الأحزاب. يرى بعضهم أن هذا الحكم أمر مولوي، بينما يعتبره آخرون إرشادياً. ويعتقد القائلون بالمولوية أن هذا الحكم كان خاصاً بعصر النبي الأكرم ﷺ. يهدف هذا التحقيق إلى نقد وجهتي النظر: اعتبار حكم لبس الجلباب في الآية إرشادياً مقابل كونه مولوياً، واعتبار هذا الحكم مؤقتاً مقابل كونه دائماً. وقد اعتمدت الدراسة على المنهج الوصفي - التحليلي مع الاستناد إلى المصادر الموجودة في المكتبات لتوضيح أدلة كلٍّ من الرأيين ونقدها وتحليلها. أهم أدلة القائلين بموقعية أو إرشادية الحكم يتركز على شأن نزول الآية، حيث اعتبروا أن عبارة «ذَلِكَ أَذُنِي أَنْ يُعْرِفَنَّ فَلَا يُؤْذَنُ» تهدف إلى تمييز المرأة الحرة عن الأمة، أو إلى التعريف بالنساء المؤمنات والمسلمات عن غيرهن. وبناءً على ذلك، يرون أنه مع انعدام وجود الإمام أو غياب دوافع إيذاء النساء غير المحجبات، يسقط وجوب الجلباب، رغم أن بعضهم يلتزم بفكرة الحجاب عموماً من منطلق أدلة أخرى. نتائج البحث تطرح دراسة الآية ٥٩ من سورة الأحزاب كدليل قرآني على وجوب الحجاب كأمر إلزامي ودائم. وتؤكد على أن الغاية من لبس الجلباب، كما تشير إليها الآية، هي حماية المرأة من التحرش الجنسي وإظهار العفة، وهي دواعٍ ما زالت قائمة في كل زمان ومكان.	نوع المقال: بحث تاريخ الاستلام: ١٤٤٥/٠٨/٠٢ تاريخ القبول: ١٤٤٥/١٠/١٩
الآية ٥٩ من سورة الأحزاب، شبهات الحجاب، الأمر المولوي للحجاب، الأمر الإرشادي للحجاب، الحجاب المؤقت.	الألفاظ المفتاحية
داودي ليموني، سعيد و سمية آقاجاني (١٤٤٥). دراسة تفسيرية للآية ٥٩ من سورة الأحزاب ونقد الشبهات المتعلقة بوجوب الحجاب. مجلة دراسات تفسيرية. ١٥ (٢). ٣٨ - ١٧. DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.3	الاقتباس:
https://doi.org/10.22034/15.58.3	رمز DOI:
جامعة المعارف الإسلامية، قم، إيران.	الناشر:

بررسی آیه ۵۹ سوره احزاب همراه با نقد شبهات مرتبط با وجوب پوشش

سعید داودی لیمونی^۱ / سمیه آقاجانی^۲

۱. استادیار گروه قرآن پژوهی، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، قم، ایران. (نویسنده مسئول).

saeeddavoodi@gmail.com

۲. دانش آموخته سطح سه، مؤسسه آموزش عالی حوزوی کوثر، قزوین، ایران.

somayeh.aghajani@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: پژوهشی (۳۸ - ۱۷)</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۲۳</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۰۹</p>	<p>از شبهات چالش برانگیز حجاب در سده اخیر میان فقها، مفسران و قرآن پژوهان، حکم پوشش جلباب در آیه ۵۹ احزاب است. برخی آن را حکم مولوی و گروهی ارشادی دانسته‌اند. قائلان به مولوی بودن این حکم آن را ویژه عصر پیامبر اکرم (ص) می‌دانند. این تحقیق با هدف نقد دو دیدگاه؛ ارشادی بودن حکم پوشش در آیه در مقابل مولوی بودن و نیز موقت بودن آن در برابر دائمی بودن، به روش توصیفی - تحلیلی و با اسناد کتابخانه‌ای به تبیین ادله هر یک از دیدگاه‌ها به نقد و تحلیل آن پرداخته است. مهم‌ترین دلیل کسانی که حکم پوشش جلباب را در این آیه حکمی موقتی یا ارشادی دانستند، شأن نزول‌های ذیل آیه است که موجب شده عبارت «ذَلِكَ أَذُنِي أَمْ يَغْرِقَنَّ فَلَا يَوَدُّنِ» را تنها برای بازشناسی زن آزاد از کنیز یا شناسایی زنان مؤمن و مسلمان از دیگران بدانند، در نتیجه با عدم وجود کنیز یا نبود زمینه آزار زنان بی‌حجاب، وجوب جلباب را منتفی دانسته‌اند؛ هر چند جمعی از اینان در برابر ادله دیگر معتقد به حجاب زنان‌اند. دستاورد این پژوهش طرح این آیه به‌عنوان یکی از ادله قرآنی وجوب پوشش به‌صورت الزامی و دائمی است. با بیان این نکته که کیفیت پوشش جلباب در این آیه به انگیزه دورداشت بیگانگان از آزار جنسی و به نشانه عفت‌مندی زن است که همچنان وجود دارد.</p>
<p>واژگان کلیدی</p>	<p>آیه ۵۹ احزاب، شبهات حجاب، امر مولوی حجاب، امر ارشادی حجاب، پوشش موقتی.</p>
<p>استناد:</p>	<p>داودی لیمونی، سعید و سمیه آقاجانی (۱۴۰۳). بررسی آیه ۵۹ سوره احزاب همراه با نقد شبهات مرتبط با وجوب پوشش. <i>مطالعات تفسیری</i>. ۱۵ (۲)، ۴۶ - ۱۵. DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.3</p>
<p>کد DOI:</p>	<p>https://doi.org/10.22034/15.58.3</p>
<p>ناشر:</p>	<p>دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.</p>

طرح مسئله

مسئله پوشش در قرآن کریم به ترتیب در سه سوره: اعراف، احزاب و نور مطرح شده است؛ چرا که برابر ترتیب نزول، سوره اعراف؛ سی و نهمین، سوره احزاب؛ نودمین و سوره نور؛ صد و سومین سوره است.^۱ خداوند در سوره اعراف با اشاره به زیبایی پوشش و زشتی برهنگی، در یک خطاب عمومی به فرزندان آدم، از نزول لباس برای پوشاندن عیوب و زیبا نمودن انسان، به عنوان آیت الهی خبر می‌دهد که نشانه ارزشمندی و فطری بودن پوشش است: «يَا بَنِي آدَمَ قَدْ أَنْزَلْنَا عَلَيْكُمْ لِبَاسًا يُورِي سَوَاءَتَكُمْ وَرِيشًا»^۲ سپس موضوع پوشش بانوان در آیاتی از سوره احزاب با رویکردهای متفاوتی از جمله: عدم تبرج، پرده‌نشینی همسران پیامبر اکرم (ص) و پوشش جلایب ارائه گردیده و در نهایت آیاتی از سوره نور به پوشش سر و گردن با خمار (مقنعه) می‌پردازد.

خدای متعال در آیه ۵۹ سوره احزاب به موضوع پوشش جلایب برای همسران و دختران پیامبر و زنان مؤمنین امر می‌فرماید:

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِّأَزْوَاجِكَ وَبَنَاتِكَ وَنِسَاءِ الْمُؤْمِنِينَ يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَابِيبِهِنَّ ذَلِكَ أَدْنَى أَنْ يُعْرَفْنَ فَلَا يُؤْذَيْنَ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا.

ای پیامبر! به همسران و دخترانت و زنان مؤمنان بگو جلایب‌هایشان را به خود نزدیکتر کنند، این کار برای اینکه (از کنیزان و آلودگان) شناخته شوند و مورد آزار قرار نگیرند بهتر است و (اگر تاکنون خطا و کوتاهی از آنها سر زده) خداوند همواره غفور و رحیم است.

درباره اصل وجوب حجاب زنان میان علمای اسلام اختلافی نیست؛ چنان‌که آیت‌الله مکارم شیرازی در این باره می‌نویسد: «اصل حجاب زنان - اجمالاً - اجماعی؛ بلکه از ضروریات اسلام است و امروز به عنوان نشانه و شعار مسلمین درآمده است که همگان آن را می‌شناسند».^۳ ایشان با ذکر آیات و روایات دال بر وجوب حجاب می‌نویسد:

روایاتی که بر وجوب پوشش زنان دلالت دارد، به حد تواتر می‌رسد و البته غالب آنها به دلالت التزامی بر این وجوب دلالت دارد که در اینجا، از دلالت مطابقی نیز دلالتش رساتر است؛ چرا که ظاهر این روایات یا صریح آنها، می‌رساند که وجوب پوشش بر زنان در میان مسلمانان امری مسلم و مفروغ‌عنه بوده است؛ از این رو، سؤالات از امور متفرع بر

۱. ر. ک: معرفت، *التمهید*، ج ۱، ص ۱۶۹.

۲. اعراف / ۲۶.

۳. ر. ک: مکارم شیرازی، *أنوار الفقاهة*، ج ۱، ص ۱۰۴ - ۱۱۰.

آن امر مسلم و از استثنائاتش بوده است. لذا، این دسته از روایات به ضمیمه آیات صریح قرآن، افزون بر ضرورت [حجاب] میان مسلمین، به رساترین بیان و کامل‌ترین برهان بر وجوب حجاب زنان دلالت دارد.^۱

برخی دیگر از فقها نیز اصل حجاب را از ضروریات دین دانسته‌اند.^۲

اما در گذشته بیشترین استناد فقهاء برای لزوم پوشش و حدود و کیفیت پوشش زنان، علاوه بر روایات، آیه ۳۱ سوره نور بوده است و همان‌گونه که به گفته شهید مطهری فقها برای لزوم پوشش زنان به سراغ آیه ۵۹ احزاب نمی‌رفتند^۳ ولی در نیم قرن اخیر برخی از فقیهان به سراغ این آیه رفتند؛ هرچند در نوع دلالت آیه بر وجوب پوشش یا عدم آن و مقدار لازم از پوشش برابر آیه اختلاف‌نظر دارند^۴ که این اختلاف‌ها گاه ناشی از فضای نزول آیه و گاه ناشی از دلالت آن بر مولوی یا ارشادی بودن امر به حجاب است. در برابر برخی نیز در سال‌های اخیر برای به چالش کشیدن اصل وجوب حجاب زنان به این آیه استناد کرده و آن را حکمی موقتی یا ارشادی دانسته‌اند؛ در نتیجه اصل وجوب پوشش شرعی زنان را بدون توجه به آیات، روایات و اجماع فریقین مورد تردید قرار داده‌اند. بر این بنیان پرسش اصلی این است که آیه ۵۹ سوره احزاب چگونه بر وجوب پوشش زنان دلالت دارد؟ امر در این آیه مولوی است یا ارشادی؟ اگر مولوی است، موقتی و موسمی است یا دائمی؟

پیشینه

بسیاری از تفاسیر به‌ویژه تفاسیر روایی که به شأن نزول‌ها اشاره دارند، پوشش جلباب را صرفاً برای شناخته شدن زنان آزاد از کنیز یا تمایز زنان عقیف از هرزه دانسته‌اند و به ارشادی و مولوی بودن آن اشاره نکرده‌اند؛ اما تفاسیری چون *الوجیز فی تفسیر القرآن* العزیز ابن ابی‌جامع عاملی و *تفسیر القرآن الکریم* عبدالله شبر از ذکر عبارت «کان الله غفوراً رحیماً» در انتهای آیه چنین برداشت کرده‌اند که خداوند با ارشاد به مصالح به انسان رحم می‌کند و حکم پوشش جلباب، به‌نوعی حکم به مصلحت بوده است. در قرن اخیر تفاسیری چون *تفسیر من وحی القرآن* سید محمدحسین فضل‌الله و *فقه القرآن* محمد یزدی به ترتیب بر ارشادی و مولوی بودن حکم جلباب اشاره کرده‌اند که در مقاله به آن پرداخته شده است.

۱. همان.

۲. ر. ک: امام خمینی، *استفتانات*، ج ۳، ص ۲۵۳؛ بهجت، *استفتانات*، ج ۴، ص ۱۷۳؛ منتظری، *رساله استفتانات*، ج ۱، ص ۱۷۰ و ج ۲، ص ۳۵۱؛ تبریزی، *استفتانات جدید*، ج ۲، ص ۳۶۶.

۳. مطهری، *مجموعه آثار*، ج ۱۹، ص ۵۳۵.

۴. ر. ک: محقق داماد یزدی، *کتاب الصلاة*، ج ۱، ص ۳۵۳؛ شبیری زنجانی، *کتاب النکاح*، ج ۲، ص ۴۷۲.

کتاب‌ها و مقاله‌هایی درباره آیه نگاشته شده است؛ به‌عنوان نمونه کتاب **آیه جلیاب** اثر محمدتقی صدیقین اصفهانی که به تفسیر این آیه از منظر فقه‌های شیعه پرداخته است یا کتاب **جلیاب المرأة المسلمة فی الکتاب و السنة** اثر محمد ناصرالدین البانی که از منظر فقهی به آیه و روایات ذیل آن پرداخته است. مقاله محمد سروش محلاتی با عنوان: «نگاهی به یک قاعده و دو استثناء در موضوع حجاب»^۱ به عدم لزوم حجاب در آیه ۵۹ احزاب اشاره دارد. مقاله امیر مهاجر میلانی با عنوان: «حکم فقهی پوشش زنان بر اساس آیه ۵۹ سوره احزاب»^۲ با نگاهی فقهی به این آیه نوشته شده است و مقاله خانم مریم زمانی با عنوان: «نقد نظر دکتر سها درباره آیه ۵۹ سوره احزاب»^۳ نیز از دیگر آثاری است که به‌طور خاص به شبهات نویسنده درباره آیه ۵۹ سوره احزاب پاسخ داده است.

در تمام این آثار، جلیاب یا به‌عنوان مصداقی از حجاب در قرآن مورد توجه قرار گرفته است و با روش تفسیری و ادله فقهی تبیین شده است و یا موضوع حکم ارشادی قرار گرفته است و به ادعای ارشادی بودن یا موقتی و موسمی بودن حکم پوشش در این آیه و پاسخ از آن، پرداخته نشده است؛ اما مقاله حاضر درصدد آن است که با روش توصیفی - تحلیلی به نقد هر دو دیدگاه؛ ارشادی و موقتی بودن حکم پوشش جلیاب بپردازد و آن را به‌عنوان حکمی مولوی و دائمی اثبات نماید و نشان دهد که آیه مذکور از آیاتی است که به‌روشنی بر وجوب دائمی پوشش تمام بدن زن در مقابل نامحرم دلالت دارد؛ هرچند پوشش کامل شرعی زن و مستثنیات آن در آیه ۳۱ سوره نور و روایات بیان شده است.

مفهوم‌شناسی

برای شناخت دقیق مقصود آیه ابتدا باید مفاهیم اصلی به‌کار رفته در آن را از جهت لغوی و اصطلاحی مورد توجه قرار داد؛ زیرا چه‌بسا اختلاف در فهم یک مفهوم به نظرات مغایر باهم بیانجامد. پیش از ورود به مفاهیم درون آیه، باید دو مفهوم امر مولوی و ارشادی تبیین شود.

۱. امر مولوی و ارشادی

امر و نهی مولوی یا الزامی، در برابر امر و نهی ارشادی و غیرالزامی قرار می‌گیرد و تعبیر به امر و نهی در ارشادی از باب مجاز است.^۴ امر و نهی ارشادی حکمی است که صرفاً با انگیزه ارشاد و هدایت به

۱. مجله مطالعات قرآنی نامه جامعه، ۱۳۸۷، شماره ۴۳ و ۴۴، ص ۶۲ - ۵۸.

۲. نشریه مطالعات جنسیت و خانواده، ۱۳۹۳، شماره ۳، ص ۱۱۰.

۳. مجله معارف قرآن و عترت، ۱۳۹۸، شماره ۹، ص ۱۰۲ - ۷۹.

۴. انصاری، المکاسب، ج ۲، ص ۶۶.

مصلحت موجود در عمل یا مفسده موجود در آن از سوی شارع مقدس صادر می‌گردد، مانند اوامر و نواهی پزشک نسبت به بیمار. بنابراین امر و نهی ارشادی را امر و نهی صوری برشمرده‌اند.^۱

برخی نیز امر مولوی، امری دانسته‌اند که مستقل از حکم عقل نیز اطاعت و عصیان دارد و امتثال می‌طلبد، مثل امر به نماز و نهی از شرب خمر؛ اما امر ارشادی آن است که جدای از حکم عقل، اطاعت و عصیان ندارد؛ بلکه ارشاد به همان حکم عقل است که اگر شرع هم نمی‌فرمود عقل ما چنین حکم می‌کرد و شرع مطلب تازه‌ای نیاورده است.^۲ از این رو، امر مولوی، طلب حقیقی چیزی به جهت مصلحتی است که در آن چیز وجود دارد، به گونه‌ای که به امتثال آن امر، پاداش و به مخالفت با آن، کیفر مترتب می‌شود. مثل امر به اقامه نماز و گرفتن روزه؛ اما امر ارشادی، امر صوری و ظاهری است که از حقیقت طلب بهره‌ای ندارد؛ بلکه اخبار از مصلحت عملی است که در ضمن امر دیگری از او خواسته شود، لذا در اوامر ارشادی ثواب و عقابی وجود ندارد؛ زیرا اوامر ارشادی چیزی جز تشویق مکلف به امتثال اوامر مولوی نیست.^۳

۲. جلباب

لغویون برای جلباب معانی مختلفی ذکر کرده‌اند:

لباسی بزرگتر از خمار و کوچکتر از رداء برای پوشاندن سر و سینه،^۴ قمیص یا پیراهن گشاد،^۵ ملحفه^۶ رداء کوچک،^۷ خمار (مقنعه و روسری)؛ لباسی که زن را بپوشاند؛ إزار اللیل؛ یعنی روپوشی که هنگام خواب روی خود می‌انداختند،^۸ پارچه‌ای که زن به سر می‌اندازد و روی سینه‌اش قرار می‌گیرد.^۹ یک پارچه‌ای که وی را در برمی‌گیرد و چادرمانندی که بالای همه لباس‌هاست.^{۱۰}

۱. هاشمی شاهرودی، فرهنگ فقه، ج ۳، ص ۳۵۱.

۲. قلی‌زاده، واژه‌شناسی اصطلاحات اصول فقه، ص ۶۳.

۳. ولایی، فرهنگ تشریحی اصطلاحات اصول، ص ۱۱۸.

۴. فراهیدی، کتاب العین، ج ۶، ص ۱۳۲؛ فیومی، المصباح المنیر، ج ۲، ص ۱۰۴؛ زمخشری، الکشاف، ص ۲۸۴، ابن منظور، لسان العرب، ج ۱، ص ۲۷۲.

۵. ابن فارس، مقاییس اللغة، ج ۱، ص ۴۷۰؛ ابن سیده، المحکم و المحيط الأعظم، ج ۷، ص ۴۳۹.

۶. جوهری، الصحاح، ج ۱، ص ۱۰۱.

۷. صاحب ابن عباد، المحيط فی اللغة، ج ۷، ص ۱۱۴.

۸. ازهری، تهذیب اللغة، ج ۱۱، ص ۶۴.

۹. طریحی، مجمع البحرین، ج ۲، ص ۲۳.

۱۰. مصطفوی، التحقیق، ج ۲، ص ۹۵.

به این ترتیب هریک از لغویون، یک خصوصیت از معنای جلباب را مورد توجه قرار داده‌اند و متناسب با آن یک یا چند مصداق تعیین نموده‌اند؛ خصوصیاتِ چون: گشاد و فراخ بودن، بلند بودن، لباس رویین به حساب آمدن، فراگرفتن کل بدن.

معنایی که مفسران از واژه جلباب در آیه مذکور داشته‌اند نیز به چهار دسته قابل تقسیم است:

۱. برخی جلباب را پوششی سراسری همچون چادر دانسته‌اند؛^۱
  ۲. کسانی که از جلباب معنای خمار (مقنعه) گرفته‌اند و معتقدند که باید سر و پیشانی و حتی صورت با آن پوشیده شود؛^۲
  ۳. برخی جلباب را به‌عنوان یک نشانه و نماد از زنان مؤمن می‌دانند و بنابراین نسبت به کیفیت پوشش جلباب نظری نداده‌اند؛^۳
  ۴. برخی جلباب را همان عباي گشادی دانسته‌اند که زنان روی لباس‌های خود می‌پوشند.^۴
- به نظر می‌رسد جلباب لباس بدن است که لباس‌های زینتی را می‌پوشاند، همان‌گونه که خمار لباس سر است. مصطفوی پس از نقل اقوال لغویون، می‌نویسد: جلباب پارچه‌ای است که به روی پیراهن قرار می‌گیرد و بدن و پیراهن هر دو را می‌پوشاند؛ چادری که زن با آن خودش را در برمی‌گیرد؛ یا ملحفه و ردایی که با آن تمام بدن را می‌پوشاند و روی پیراهن قرار می‌گیرد.^۵
- برخی از مفسران نیز تصریح کرده‌اند ما یک لباسی برای حجاب سر داریم که همان خمار است که با آن زن سر و سینه‌اش را می‌پوشاند و یک لباس که سایر بدن را می‌پوشاند که همان جلباب است.^۶

۳. یدنین

«دنا» از ریشه «دنو» به معنای نزدیک کردن و نزدیک شدن (قرب) است.^۷ فیومی می‌نویسد: «أَذْنَيْتُ السُّتْرَ: أَرَحَيْتُهُ»؛ یعنی «ادنا» به معنای افکندن و فروهستن است^۸ و این به سبب متعدی شدن «ادنا» با

۱. طبرسی، *مجمع البیان*، ج ۸، ص ۵۸۰؛ قرطبی، *الجامع لاحکام القرآن*، ج ۱۴، ص ۲۴۳؛ زمخشری، *الکشاف*، ج ۳، ص ۵۵۹؛ طباطبائی، *المیزان*، ج ۱۶، ص ۳۳۹.

۲. طبرسی، همان؛ بیضاوی، *انوار التنزیل و اسرار التأویل*، ج ۴، ص ۲۳۸؛ مغنیه، *اللاکشاف*، ص ۵۶۰.

۳. پاکتچی، *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، ج ۲۰، ص ۱۲۱.

۴. گنابادی، *تفسیر بیان السعاده*، ج ۳، ص ۲۵۶؛ مکارم شیرازی و همکاران، *تفسیر نمونه*، ج ۱۷، ص ۴۲۸.

۵. مصطفوی، *التحقیق*، ج ۲، ص ۹۵.

۶. صادقی تهرانی، *الفرقان*، ج ۲۴، ص ۲۰۷.

۷. ابن فارس، *مقاییس اللغة*، ج ۲، ص ۳۰۳؛ راغب اصفهانی، *مفردات*، ص ۳۱۹؛ ابن منظور، *لسان العرب*، ج ۱۴، ص ۲۷۱.

۸. فیومی، *المصباح المنیر*، ج ۲، ص ۲۰۱.

حرف جر «علی» است که متضمن گونه خاصی از نزدیکی است که در آن شیئی بر شیئی دیگر واقع می‌شود. از این رو زمخشری «يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَيبِهِنَّ» را به «ارحاء» یعنی فروانداختن جلباب بر خودشان معنا کرده به طوری که با آن چهره‌ها و پهلوها پوشانده شود^۱ و از قول کسایی نقل می‌کند که معنای آن، ضمیمه کردن و پیچاندن جلباب به خود است.^۲

علاوه بر این دو معنا، برخی «يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ» را به «یلبسن» یعنی پوشیدن تفسیر کرده‌اند.^۳ پس «يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ» صرف نزدیک کردن و فروانداختن نیست؛ بلکه به معنای پوشاندن و پیچاندن خود به جلباب است. به تصریح آیت‌الله شبیری زنجانی: «أدنی إليه یا أدنی منه» یعنی چیزی را به خود نزدیک کرد، ولی «أدنی علیه»؛ یعنی رویش قرار بدهد. چنانچه آیه شریفه: «ذَانِيَةً عَلَيْهِمْ ظِلَالُهَا وَذُلَّتْ قُطُوفُهَا تَذْلِيلًا»^۴ را «یُرخین» معنا کرده‌اند؛ یعنی سرازیر شده و پایین افتاده. در اینجا هم که با «علی» متعدی شده به معنای پایین انداختن جلباب است.^۵

جمعی از مفسران در تفسیر «ذَانِيَةً عَلَيْهِمْ ظِلَالُهَا وَذُلَّتْ قُطُوفُهَا تَذْلِيلًا» با توجه به واژه «عليهم» آن را به معنای فرو افتادن و در بر گرفتن بهشتیان معنا کردند؛ یعنی صرف نزدیک بودن سایه درختان به بهشتیان مراد آیه نیست؛ چرا که در این صورت «اليهم» گفته می‌شد. مثلاً حقی برسوی این گونه معنا کرده است: «حتى صارت الأشجار بمنزلة المظلة عليهم؛ تا آنجا که درختان بهشتی همانند سایه‌بان بر آنان قرار می‌گیرند».^۶ شبیه این معنا را برخی از دیگر مفسران نیز گفته‌اند.^۷

علامه طباطبایی نیز می‌نویسد: آن سایه‌ها بر سر آنها گسترده می‌شود. گویا «دنو» در اینجا در بردارنده معنای انبساط و در برگرفتن است.^۸ بنابراین، در آیه محل بحث نیز جمله «يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَابِيهِنَّ» صرف نزدیک کردن نیست؛ بلکه در بر گرفتن و پوشاندن بدن به وسیله جلباب است.

۱. زمخشری، *الکشاف*، ج ۳، ص ۵۶۰.

۲. همان.

۳. ابن قتیبه، *تفسیر غریب القرآن*، ص ۳۰۱؛ ابن عاشور، *التحریر و التنویر*، ج ۲۱، ص ۳۲۸؛ طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۶، ص ۳۳۹.

۴. انسان / ۱۴.

۵. شبیری زنجانی، *کتاب النکاح*، ج ۲، ص ۴۶۵.

۶. حقی برسوی، *تفسیر روح البیان*، ج ۱۰، ص ۲۷۰.

۷. ر. ک: شوکانی، *فتح القدیر*، ج ۵، ص ۴۲۲؛ آلوسی، *روح المعانی*، ج ۱۵، ۱۷۶؛ مدرسی، *من هدی القرآن*، ج ۱۷، ص ۱۸۲؛ فضل‌الله، *تفسیر من وحی القرآن*، ج ۲۳، ص ۲۷۴.

۸. طباطبایی، *المیزان*، ج ۲۰، ص ۱۲۹.

۴. من در «مِنْ جَلَابِیْهِنَّ»

جمع زیادی از مفسران همچون بیضاوی، ابوحیان، فتح‌الله کاشانی، فیض کاشانی، شوکانی، برسوی و وهبه زحیلی «مِنْ» را در اینجا برای تبعیض دانسته‌اند.^۱ برخی نیز به گونه‌ای معنا کرده‌اند که تبعیض از آن فهمیده می‌شود؛ مثلاً نوشته‌اند: «بعضی از ملحفه را بر صورت و بدن‌های خود بیفکنند».^۲

زمخشری در معنای تبعیض، دو احتمال را مطرح می‌کند؛ معنای نخست آنکه: «زن با برخی از جلباب‌هایی که در اختیار دارد خود را بپوشاند و بیرون برود» و معنای دیگر آنکه: «با قسمتی از جلبابش چهره‌اش را بپوشاند و بقیه را بر اندامش افکند تا از کنیز متمایز شود».^۳ مصطفوی نیز معنای تبعیض را برگزیده و آن را استفاده از یکی از جلباب‌ها دانسته است.^۴

علاوه بر معنای تبعیضیه، دو احتمال دیگر برای آن وجود دارد؛ یا «مِنْ» برای بیان جنس است؛ یعنی چیزی از جنس جلباب باید بپوشند یا «مِنْ» زائده و برای تاکید است. برخی از محققان^۵ نیز با شاهد گرفتن از تفسیر مفسران پیشین، این معنا را محتمل دانسته‌اند، مثل سیوطی که به نقل از مجاهد معنای آیه شریفه را «یتجلبن» می‌داند. سدی، آیه را «امراه علیها جلباب» و عکرمه به «تدنی الجلباب» تفسیر کرده‌اند.^۶ همچنین ظاهر کلام طبرسی نیز عدم تبعیضیه است؛ چرا که می‌نویسد: «قل لهؤلاء فلیستن موضع الجیب بالجلباب؛ به زنان بگو که گریبان خود را با جلباب بپوشانند».^۷ ابن‌عاشور نیز در تفسیرش می‌نویسد: «یضعن علیهن جلابیهن؛ جلابیب خود را بر خودشان بیاندازند».^۸

اما ترکیب «یُدْنِیْنَ عَلَیْهِنَّ مِنْ جَلَابِیْهِنَّ» مفید این نکته است که صرف انداختن روی بدن کافی نیست؛ بلکه بایست آن را درست استفاده نمایند «پوشیدنی کامل و پوشاننده» که همه اندام را در بر گیرد. هرچند در مقدار پوشش بدن یا سر و صورت توسط جلباب از سوی زنان میان مفسران پیش گفته اختلاف است که بحث آن خارج از این مقاله است.

۱. بیضاوی، *انوار التنزیل و اسرار التأویل*، ج ۴، ص ۲۳۸؛ ابوحیان، *البحر المحیط*، ج ۸، ص ۵۰۴؛ کاشانی، *منهج الصادقین*، ج ۷، ص ۳۳۲؛ فیض کاشانی، *الصادق*، ج ۴، ص ۲۰۳؛ شوکانی، *فتح القدیر*، ج ۴، ص ۳۴۹؛ حقی برسوی، *تفسیر روح البیان*، ج ۷، ص ۲۴۰؛ زحیلی، *التفسیر المنیر*، ج ۲۲، ص ۱۰۶.
۲. سبزواری، *ارشاد الاذهان*، ص ۴۳۲؛ شبر، *تفسیر القرآن الکریم*، ص ۴۰۴.
۳. زمخشری، *التکشاف*، ج ۳، ص ۵۶۰.
۴. مصطفوی، *التحقیق*، ج ۲، ص ۹۶.
۵. میلانی، «حکم فقهی پوشش زنان بر اساس آیه ۵۹ سوره احزاب»، *مطالعات جنسیت و خانواده*، ش ۳، ص ۲۵.
۶. ر. ک: سیوطی، *الدر المنثور*، ج ۵، ص ۲۲۲.
۷. طبرسی، *مجمع البیان*، ج ۸، ص ۵۸۱.
۸. ابن‌عاشور، *التحریر و التنویر*، ج ۲۱، ص ۳۲۸.

اقوال مفسران درباره دلالت آیه ۵۹ احزاب

درباره دلالت آیه و مقدار دلالت آن در کیفیت و مقدار پوشش، نظرات مختلفی ارائه شده است؛ ولی آنچه در اینجا مورد بررسی قرار می‌گیرد، تفسیر کسانی است که آن را غیرالزامی دانسته‌اند؛ چه آنان که آن را ارشادی یا نشانه‌گذاری و نوعی از آداب می‌دانند و چه کسانی که الزام حکم را موسمی یا عارضی می‌خوانند و معتقدند که موضوع آن اکنون محقق نیست.

۱. ارشادی بودن حکم آیه

برخی از مفسران مقصود آیه را صرف نشانه‌گذاری و تمایز از سایرین دانسته‌اند؛ البته برخی آن را نشانه‌ای برای تمایز از کنیزان و برخی آن را نشانه‌ای برای عفت، حیا، وقار و دورداشت مزاحمان می‌دانند؛ یعنی از نظر ایشان این آیه در مقام ارشاد زنان است تا لباسی بپوشند که به‌عنوان زنان حرائر یا عقیف شناخته شوند و این حکمی است که عقل نیز بر آن دلالت دارد؛ پس آیه اصلاً در مقام بیان حد پوشش زنان و الزام بر آن نیست.

کلمات مفسران، گاهی صراحت و گاهی ظهور در این معنا دارد؛ به‌طور مثال ابن‌کثیر می‌نویسد: خداوند رسولش را امر کرده تا زنان مؤمن به‌ویژه همسران و دخترانش را فرمان دهد که جلباب بپوشند تا از زنان جاهلی و کنیزان متمایز شوند.^۱

یک. ادله دیدگاه

آیت‌الله سید محمد محقق داماد یزدی از جمله کسانی است که به‌طور مستدل بر ارشادی بودن حکم آیه ۵۹ احزاب نظر داده‌اند. ایشان معتقد است این آیه دلالت بر وجوب ستر زنان ندارد و اصلاً درصدد بیان این مطلب نیست؛ چرا که جمله «ذَلِكَ أَذَى أَنْ يُعْرِفَنَّ فَلَا يُؤْذَيْنَ» نشان می‌دهد که آیه درصدد بیان مطلب دیگری است و آن این نکته است که بر زنان واجب است به شکلی خاص خارج شوند تا شناخته شوند و مورد آزار قرار نگیرند.^۲

ایشان در جای دیگری از کتابش آورده‌اند؛ حکمی که از این آیه به‌دست می‌آید، صرفاً یک امر اخلاقی و مربوط به آداب (ارشادی) است نه حکمی الزامی؛ به‌ویژه که برابر شأن نزول آیه، هدف از این دستور، مصونیت حرائر از آزار فرومایگان بوده است. ازاین‌رو، آنان را به پوشیدن جلباب ارشاد کرده است. به‌ویژه جمله «أَذَى أَنْ يُعْرِفَنَّ فَلَا يُؤْذَيْنَ» که عدم آزار را مترتب بر شناخته شدن آنان کرده است. روشن

۱. ابن‌کثیر، تفسیر القرآن العظیم، ج ۶ ص ۴۲۵.

۲. ر. ک: محقق داماد یزدی، کتاب الصلاة، ج ۱، ص ۳۵۳.

است این لسان، هرگز لسان لزوم نیست. آری، اگر مصونیت زن، بر فرو انداختن جلباب باشد، واجب است؛ همان‌گونه اگر مصونیت بر امور دیگری غیر از پوشش مانند فرار هم متوقف باشد، واجب است؛ اما بحث ما در وجوب نفسی پوشش است که از این آیه به‌دست نمی‌آید.^۱

نتیجه آنکه ایشان این آیه را ارشادی برای مصونیت زنان از تعرض ناپاکان می‌داند. از این‌رو، اگر مصون بودنش متوقف بر فرار باشد، گریختن واجب می‌شود و این به‌معنای مطلوب نفسی بودن گریختن نیست. لذا ادنای جلباب هم فقط روشی است برای مصونیت که شارع به آن ارشاد کرده و خودش موضوعیتی ندارد.

دو. نقد دیدگاه

دلائلی که آیت‌الله محقق داماد برای ارشادی بودن حکم پوشش جلباب آورده‌اند، قابل‌خدشه است؛ زیرا اگر غرض آیه فقط نشانه‌گذاری برای شناخت از کنیزان و برای عدم مزاحمت بود، هر نشانه دیگری غیر از جلباب کفایت می‌کرد؛ اما چرا خداوند از پوشش جلباب به‌عنوان نشانه زنان آزاد یا عفیف استفاده کرده است؟

برخی از پوشش‌ها فقط برای نشانه‌گذاری استفاده می‌شوند؛ مثل شال سبز که نشانه سیادت است یا عمامه گذاشتن که امروز نشانه روحانیت است؛ اما پوشش جلباب - همان‌گونه که در تفسیر آیه بیان شد - صرف نشانه‌گذاری نیست بلکه تعبیر «يُدْتِنَنَّ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَيبِهِنَّ» یعنی جلبابشان را بر خود ببندازند و با آن خود را بپوشانند و یا آنکه اطراف آن را به یکدیگر نزدیک کنند، نشان می‌دهد که پوشش کامل بدن مدّظر است. در واقع ادنای تعلیل (ذَلِكَ أَذْنَىٰ أَنْ يُعْرِفْنَ فَلَا يُؤْذَيْنَ) ما را به یدنین اول آیه (يُدْتِنَنَّ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَيبِهِنَّ) متوجه می‌سازد که ملاک شناخته شدن به عفت و آزادگی در نحوه پوشش زن قرار داده شده است و لذا پوشش زن باید عفت‌مندانه باشد.

اما اینکه برخی گمان می‌کنند حکم شرعی هنگامی که علّتش ذکر شد نشانه ارشاد است، صحیح نیست؛ زیرا آیات کریمه قرآن در اکثر مواضع اشاره به حکمت و دلیل فرموده است و در عین حال، حکم مولوی و شرعی است؛ مانند بیان وجوب روزه همراه با حکمت آن که تحصیل تقوا باشد؛^۲ چرا که لازمه فطری بودن احکام الهی این است که در راستای مصالح انسان و کمال او وضع شده و او را به طرف خیر و صلاحش سوق می‌دهد؛ گرچه همین احکام را به‌صورت مولوی هم خواسته است؛ چنانچه فرموده:

۱. ر. ک: همو، ج ۲، ص ۵۲ - ۵۱.

۲. بقره / ۱۸۳.

«فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ» پس صرف ذکر علت، آن را حکم ارشادی نمی‌کند و با مولوی بودن آن منافات ندارد. بنابراین، آیه شریفه در عین اینکه حکم شرعی را بیان فرموده، علت و حکمت آن را نیز معرفی می‌کند.^۱

آیت‌الله محمد یزدی نیز ذیل آیه ۵۹ احزاب می‌نویسد: ذکر حکمت حکم، منافاتی با وجوب مطلق بودن آن حکم ندارد.^۲

بنابراین در این آیه نیز به تعبیر شهید مطهری؛ قرآن کریم پس از آنکه زنان را به پوشش امر می‌کند، می‌فرماید: «ذَلِكَ أَذْنَى أَنْ يُعْرِفَنَّ فَلَا يُؤْذَنَنَّ» یعنی این کار برای اینکه به عفاف شناخته شوند و مانع مزاحمت افراد سبک‌سر گردد بهتر است^۳ و نباید به صرف ذکر تعلیل حکم در انتهای آیه از حکم وجوب آن دست کشید.

۲. عارضی یا موسمی بودن الزام حجاب

دیدگاه دوم برای کسانی است که حکم آیه را از یک جهت مولوی و الزام‌آور می‌دانند اما از طرف دیگر آن را به عصر نزول اختصاص می‌دهند؛ به عبارتی از نظر ایشان حکم پوشش جلباب صرفاً برای زنان مسلمان عصر نزول قرآن واجب بوده است؛ زیرا شرایط آن عصر چنین حکمی را اقتضاء می‌کرده است و با تغییر شرایط در اعصار و بلاد دیگر این حکم الزام‌آور نخواهد بود.

یک. ادله دیدگاه

از جمله طرفداران این دیدگاه، سید محمدحسین فضل‌الله صاحب تفسیر *من وحی القرآن* است که حکم حجاب در این آیه را موقتی، عارضی و برای زمان خاص می‌داند. وی معتقد است از این آیه نمی‌توان حکم وجوب جلباب را فهمید؛ زیرا این حکم مربوط به زمانی بود که فاسقان به بهانه اشتباه گرفتن حرائر از کنیزان، متعرض آنان می‌شدند. از این رو، به زنان مؤمن دستور داده شد که به زی و شیوه‌ای حرکت کنند که از زنان اهل کتاب و کنیزان ممتاز شوند تا مورد آزار قرار نگیرند.

وی حکم این آیه را شبیه این روایت از امیرمؤمنان علیه السلام می‌داند که برخی از مردم از آن حضرت درباره این سخن رسول خدا صلی الله علیه و آله که فرمود: «غَيِّرُوا الشَّيْبَ وَلَا تَشَبَّهُوا بِالْيَهُودِ؛ موهای سفید خود را تغییر دهید (و آن را رنگ و خضاب کنید) و خود را شبیه یهود نسازید»، پرسیدند: امیرمؤمنان در پاسخ فرمود: «إِنَّمَا

۱. ر. ک: شریعت موسوی، *الشهاب فی مسألة الحجاب*، ص ۱۶۵ و ۲۵۷.

۲. یزدی، *فقه القرآن*، ج ۴، ص ۳۲۹.

۳. مطهری، *مجموعه آثار*، ج ۱۹، ص ۴۴۲.

قَالَ ﷺ ذَلِكَ وَالدِّينُ قُلٌّ فَأَمَّا الْآنَ وَ قَدْ اتَّسَعَ نَظَاهُ وَ ضَرَبَ بِجِرَائِهِ فَأَمُرُّوْا مَا اخْتَارَ؛ این سخن را پیامبر ﷺ زمانی فرمود که پیروان اسلام کم بودند اما امروز که اسلام گسترش یافته و آرامش و امنیت برقرار گشته (و دین استقرار یافته است) هر کسی مختار است (که رنگ و خضاب بکند یا نه).^۱ همان طور که تشریح در این روایت زمانمند است و مقصود از آن، علاوه بر تمییز مسلمانان از یهود در جامعه مختلط آن روز، به حفظ جایگاه و قوت مسلمانان در زمانی که ایشان از جهت عِدّه و عُده در ضعف بودند، کمک می‌کرده است. از این رو می‌توان گفت: این آیه نیز، از آیات الزامی برای حجاب نیست؛ هر چند امر در این آیه دلالت بر وجوب می‌کند، ولی فقره دوم این آیه: «ذَلِكَ أَذْنِي أَنْ يُعْرِقَنَّ فَلَا يُؤْذِنَنَّ» صلاحیت آن را دارد که الزام را از آیه بردارد.^۲ در حقیقت ایشان این حکم را زمان‌مند و مخصوص عصر رسول خدا ﷺ می‌داند که به علت اشتباه زنان آزاد با کنیز، زمینه برای آزار جنسی زنان آزاد فراهم می‌شد. آیت‌الله شبیری زنجانی نیز این حکم را موسمی و موقت می‌داند و چنین استدلال می‌کند:

اگر برای حکمی مناطی را ذکر کنند، ظاهرش این است که علت حکم بیان شده است نه حکمت آن. تعلیل‌ها بر دو گونه‌اند: دسته‌ای علل فراگیرند و همه زمان‌ها و شرایط را شامل می‌شوند و دسته‌ای تعلیل‌های موسمی و موقت است. در این قسم به قرینه تضییقی که در تعلیل هست، حکم معلل نیز مضیق می‌گردد، مثلاً وقتی می‌گوییم: «آب پرتقال بخورید تا سرما نخورید» این دستور همیشگی نیست و مخصوص شرایطی است که زمینه سرماخوردگی در آن هست و زمانی که می‌گوییم: «لباس محلی بپوشید تا از بیگانگان متمایز باشید» اختصاص به جامعه‌ای دارد که بیگانگان در کنارشان زندگی می‌کنند. در آیه شریفه نیز علتی بیان شده که همیشگی نیست: «ذَلِكَ أَذْنِي أَنْ يُعْرِقَنَّ فَلَا يُؤْذِنَنَّ» و اگر زمینه مزاحمت‌های عمومی از بین رفت، دیگر این حکم الزامی باقی نمی‌ماند.^۳

ایشان در ادامه به طرح یک اشکال و پاسخ به آن می‌پردازد که به دائمی و موقتی بودن حکم مرتبط است:

اشکال: حکمی که در مقطعی بوده و نمی‌دانیم بعداً برداشته شده یا نه؟ با اصاله عدم النسخ، حکم به بقاء حکم می‌کنیم.

۱. نهج البلاغه، ص ۴۷۱، حکمت ۱۷.

۲. ر. ک: فضل‌الله، تفسیر من وحی القرآن، ج ۱۸، ص ۳۵۰ - ۳۴۹.

۳. شبیری زنجانی، کتاب النکاح، ج ۲، ص ۴۷۲.

پاسخ: دلیل حکم اقتضاء کوتاه است و از آن بیش از حکم موقت استفاده نمی‌شود و اصاله عدم النسخ در جایی جاری می‌شود که از دلیل حکم، حکم عامی استفاده شود و در زمان بعد به جهتی احتمال نسخ حکم را بدهیم.^۱

برخی از نواندیشان عرب چون محمد عابد جابری نیز با توجه به شأن نزول آیه می‌نویسد:

عللی که موجب تشریع حجاب شده است از میان رفته است؛ چه اینکه زنان در عصر جدید برای قضای حاجت از خانه بیرون نمی‌روند، برده‌داری رخت برپسته است. افزون بر این، زنان مانند گذشته نیاز به همراهی کنیزان ندارند و مورد اذیت و آزار قرار نمی‌گیرند.

وی آنگاه با بهره‌گیری از قاعده «حکم دائر مدار علت است» که با فقدان علت، حکم نیز می‌رود؛ می‌نویسد: بنابراین، حجاب در عصر جدید واجب نیست.^۲

عبدالفتاح عبدالقادر نیز با بهره‌گیری از اسباب نزول به علت حکم توجه می‌کند که فلسفه آن ایجاد تفاوت میان زنان آزاده و کنیز است و در عصر جدید که گروهی از زنان به‌عنوان کنیز شناخته نمی‌شوند، علت حکم وجود ندارد و در نتیجه حکم نیز خودبه‌خود از میان می‌رود. از این رو، می‌توان گفت که حجاب یک امر تاریخی است و رعایت آن برای همه زمان‌ها و مکان‌ها نیست.^۳

با توجه به اینکه بخشی از ادله ایشان شأن نزول‌های ذیل آیه است، به‌صورت اجمال به بررسی آن می‌پردازیم. آیه ۵۹ احزاب از جمله آیاتی است که شأن نزول‌های مختلفی برای آن نقل شده است؛ از جمله:

۱. مزاحمت و تعرض کلامی به زنان مسلمان که قصد شرکت در نماز مغرب و عشا را داشتند؛^۴

۲. جسارت فاجران به زنان مسلمان به بهانه تشبیه به کنیزان؛^۵

۳. مزاحمت منافقین برای زنان پیامبر ﷺ و زنان مسلمان؛^۶

۴. ابتذال یا اهمال زنان عرب در استفاده از جلباب.^۷

۱. همان.

۲. فرجاد، دگراندیشان عرب و اسباب نزول آیات حجاب، ص ۱۷۴.

۳. همان.

۴. قمی، تفسیر القمی، ج ۲، ص ۱۹۶.

۵. فراء، معانی القرآن، ص ۳۴۹؛ طوسی، التبیان، ج ۸، ص ۳۶۰؛ طبری، جامع البیان، ج ۲۲، ص ۳۳؛ آلوسی، روح المعانی، ج ۱۱، ص ۲۶۴.

۶. ر. ک: سیوطی، الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۲۲ - ۲۲۱.

۷. قرطبی، الجامع لاحکام القرآن، ج ۱۴، ص ۲۴۳؛ ابن‌ابی‌حاتم، تفسیر القرآن العظیم، ج ۱۰، ص ۳۱۵۵؛ ابن‌عاشور، تفسیر التحرير و التنویر، ج ۲۱، ص ۳۲۹ - ۳۲۸.

اغلب این شأن نزول‌ها در منابع روایی اهل سنت از سوی زنان پیامبر نقل شده است و اشاره به این دارد که در آن زمان زنان شبانگاه (برای قضای حاجت یا نماز) به بیرون از منزل می‌رفتند و لباسشان ممتاز از کنیزان نبود؛ لذا مورد تعرض و متلک‌های جنسی فاسقان قرار می‌گرفتند. وقتی اعتراض می‌شد بهانه می‌آوردند که ما تصور کردیم اینان کنیز هستند. لذا دستور داد تا جلباب بر تن کنند تا این نشانه‌ای برای تفاوت آنها از کنیزان باشد.^۱

با نظر داشت تقدم آیه احزاب بر سوره نور^۲ و توجه به معنای واژه جلباب که برای عبا یا لباس گشاد و بلند استفاده می‌شود، این شأن نزول‌ها نشان می‌دهد که این آیه برای تمایز حرائر از کنیزان نازل شده است و طبق آن زنان آزاد برای اینکه از تعرض فاسقان به خویش (به بهانه نشناختن) جلوگیری نمایند، باید شب‌ها هم مانند روزها از جلباب استفاده کنند. در حقیقت جلباب، لباس تشخیص زنان آزاد بوده و مانع از تعرض به ایشان می‌شده است.

دو. نقد دیدگاه

دلائلی که علامه فضل‌الله و آیت‌الله شبیری برای عارضی و موقتی دانستن حکم پوشش جلباب آورده‌اند، به نظر دقیق نیست؛ زیرا درباره شأن نزول‌های آیه باید گفت: بر اساس معیارهای فقه‌ای نمی‌توان بر شأن نزول‌ها - که سند قابل قبولی ندارند - تکیه کنیم و از آن بیشتر به عنوان مؤیدات تفسیر آیه استفاده می‌شود و در صورت فراوانی اسناد، می‌تواند اطمینان‌بخش باشد. علاوه بر اینکه شأن نزول‌ها موجب تخصیص مفهوم عام آیه به مورد نزول نمی‌شود. علامه طباطبایی در این خصوص می‌نویسد:

شأن نزول آیات، مثل اینکه گفته شود: «فلان آیه بعد از فلان اتفاق یا درباره فلان شخص نازل شده» سبب نمی‌شود که حکم آیه را مخصوص آن واقعه، و آن شخص بدانیم؛ زیرا در این صورت باید بعد از انقضاء آن واقعه یا مرگ آن شخص، حکم آیه نیز ساقط شود، درحالی‌که بیان قرآن کریم عام است و حکم آیه مطلق است و وقتی برای حکم تعلیل می‌آورد، علت آن را مطلق ذکر می‌کند.^۳

در این آیه حکمت پوشش جلباب، دور ماندن از آزار طمع‌ورزان دانسته شده است که در همه زمان‌ها نیز نداشتن لباس مناسب یا بدن نما یا غیر پوشاننده توسط زنان، سبب آزار و طمع هوس‌بازان می‌شود.

۱. ر. ک: ابن حنبل، *مسند احمد*، ج ۶، ص ۲۲۳؛ بخاری، *الجامع الصحيح*، ج ۱، ص ۴۶؛ مسلم نیشابوری، *الجامع الصحيح*، ج ۷، ص ۷.

۲. ر. ک: معرفت، *التمهید*، ج ۱، ص ۱۳۷.

۳. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱، ص ۴۲.

ضمن اینکه بنابر قاعده «العبره بعموم اللفظ لا بخصوص المورد» اعتبار به عموم لفظی است که در دلیل وارد شده است و به مصداقی از آن عام مختص نمی‌گردد. بنابراین، چنانچه عام یا مطلق درباره مصداقی خاص وارد شود، عموم و اطلاق به قوت خود باقی است و مورد مخصّص آن نمی‌شود،^۱ پس در آیه هرچند شأن نزول‌ها، پوشش جلباب را مخصوص شناخت آزاده از کنیز بدانند اما اطلاق تعلیل به «ذَلِكَ أَذْنِي أَنْ يُعْرِفَنَّ فَلَا يُؤْذَيْنَ» همچنان باقی است و جلباب لباس عفت‌مندی است که نه عصر و زمان می‌شناسد و نه شخصی دون شخصی.

دلیل دیگر توجه به حکم و تعلیلی است که برای پوشیدن جلباب در آیه آمده؛ «ذَلِكَ أَذْنِي أَنْ يُعْرِفَنَّ فَلَا يُؤْذَيْنَ» که نشان می‌دهد پوشش جلباب فقط برای بازشناختن کنیز از غیر کنیز و رفع مزاحمت از احرار و به تبع آن، از بین بردن بهانه فاسقان نیست؛ بلکه آنچه در این تعلیل وجود دارد، حکمی همیشگی برای ممانعت زنان از جلب توجه و به انگیزه اجرایی شدن «فَلَا يُؤْذَيْنَ» است.

براساس این آیه، زنان باید از پوشیدن لباسی که موجب جلب توجه و طمع مردان به‌ویژه فاسقان و آزار رساندن ایشان می‌شود، بپرهیزند. روشن است مقصود، آزار جسمی ناشی از سرقت و ضرب و شتم نیست. آنچه در این آیه مراد است، تعرض‌های جنسی (اعم از کلامی، لمسی و مانند آن) است؛ چرا که همواره زنان از سوی مردان هرزه مورد تهدید هستند و در این میان، بیشترین چیزی که سبب جلب نظر و مزاحمت هرزگان می‌شود، لباس‌های غیرپوشاننده است. پس زنان با نوع لباس عفت‌مدار، در درداشت مردان سهم بزرگی دارند.

در نتیجه حکم آیه ۵۹ احزاب، نه ارشادی است و نه موقتی؛ بلکه حکمی مولوی و دائمی با هدف نشانه‌گذاری و زبان‌دار بودن لباس برای عفت‌مندی زنان است. ازاین‌رو، اگر زنان لباسی چسبان بپوشند که در عین حالی که همه بدن را می‌پوشاند، برجستگی‌های بدن را نشان بدهد، این حکم امثال نشده است؛ چون فلسفه حکم (ذَلِكَ أَذْنِي أَنْ يُعْرِفَنَّ فَلَا يُؤْذَيْنَ) می‌رساند که لباس باید نشانگر عفت و دارای زبان عفت‌مندی باشد و بینندگان را به عفت شخصی پوشنده لباس راهنمایی کند.

سخن شهید مطهری نیز ناظر به همین مطلب است. ایشان می‌نویسد:

مطلبی که از این آیه استفاده می‌شود و یک حقیقت جاودانی است این است که زن مسلمان باید آن‌چنان در میان مردم رفت‌وآمد کند که علائم عفاف و وقار و سنگینی و پاکی از آن هویدا باشد و با این صفت شناخته شود و در این وقت است که بیماردلان که دنبال شکار می‌گردند از آنها مأیوس می‌گردند و فکر بهره‌کشی از آنها در مخیله‌شان

خطور نمی‌کند. می‌بینیم که جوانان ولگرد، همیشه متعرض زنان جلف و سبک و لخت و عریان می‌گردند. وقتی که به آنها اعتراض می‌شود که چرا مزاحم می‌شوی، می‌گویند اگر دلش این چیزها را نخواهد با این وضع بیرون نمی‌آید.

این دستور که در این آیه آمده است مانند دستوری است که در بیست‌وپنج آیه قبل از این آیه خطاب به زنان رسول خدا وارد شده است: «فَلَا تَخْضَعْنَ بِالْقَوْلِ فَيَطْمَعَ الَّذِي فِي قَلْبِهِ مَرَضٌ» یعنی در سخن گفتن رقت زنانه و شهوت‌آلود که موجب تحریک طمع بیماردلان می‌گردد، به کار نبرید. در این دستور، وقار و عفاف در کیفیت سخن گفتن را بیان می‌کند و در آیه مورد بحث دستور وقار در رفت‌وآمد را؛ چرا که حرکات و سکنات انسان گاهی زبان‌دار است. گاهی وضع لباس، راه رفتن، سخن گفتن زن معنادار است و به زبان بی‌زبانی می‌گوید دلت را به من بده، در آرزوی من باش، مرا تعقیب کن. گاهی برعکس با بی‌زبانی می‌گوید دست تعرض از این حریم کوتاه است.^۱

در اینجا ضعف سخنان برخی از نواندیشان عرب نیز آشکار می‌گردد؛ چرا که پوشش جلباب به‌عنوان نشانه وقار و حشمت زن، موجب دورداشت مزاحمان از او می‌گردد و تجربه حوادث از گذشته تا به امروز ثابت می‌کند که هرگاه زنان با لباس نامناسب و بدون حجاب از منزل خارج شوند، این ناامنی‌ها برای آنها وجود دارد. لذا حکم پوشش جلباب، حکمی مولوی و دائمی است.

اما یکی از دلائلی که برای شناخت مولوی و دائمی بودن پوشش جلباب می‌توان به آن استناد کرد، مواجهه شدید خداوند با بیماردلانی است که برای نوامیس مردم مزاحمت ایجاد می‌کنند. از آیات ۵۹ تا ۶۱ احزاب به‌دست می‌آید که منافقان و بیماردلانی بودند که با شیوه‌های مختلف به تضعیف جامعه اسلامی می‌پرداختند و یکی از رفتارهای نادرست ایشان که موجب ترس و آزار اجتماعی می‌شده، متلک گفتن به زنان مسلمان و مزاحمت برای آنان بوده است که خداوند بعد از اینکه در آیه ۵۹ دستور داد زنان مسلمان با پوشیدن جلباب از خودشان محافظت نمایند و با پوشش مناسب از جلب توجه بیماردلان بکاهند، بلافاصله در آیه ۶۰ می‌فرماید: «لَئِنْ لَمْ يَنْتَهِ الْمُنافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ وَالْمُرْجِفُونَ فِي الْمَدِينَةِ لَنُغْرِيَنَّكَ بِهِمْ ثُمَّ لَا يُجَاوِرُونَكَ فِيهَا إِلَّا قَلِيلًا؛ اگر منافقین و آنها که در دل‌هایشان بیماری است و (همچنین) آنها که اخبار دروغ و شایعات بی‌اساس در مدینه پخش می‌کنند، دست از کار خود بر ندارند تو را بر ضد آنان می‌شورانیم، سپس جز مدت کوتاهی نمی‌توانند در کنار تو در این شهر بمانند»^۲ و در ادامه تهدید را

۱. مطهری، مجموعه آثار، ج ۱۹، ص ۵۰۵.

۲. طبری، جامع البیان، ج ۲۲، ص ۳۵؛ طبرسی، مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۸۱؛ مهائمی، تفسیر القرآن، ج ۲، ص ۱۶۵؛ سیوطی، الدر المشهور، ج ۵، ص ۲۲۳؛ کاشانی، منهج الصادقین، ج ۷، ص ۳۳۴.

کامل کرده و می‌فرماید: «مَلْعُونِينَ أَيْنَمَا تَقِفُوا أُخِذُوا وَقَتَّلُوا تَقْتِيلًا؛ و از همه جا طرد می‌شوند و هر جا یافت شوند گرفته خواهند شد و به قتل خواهند رسید.»

اهمیت این موضوع تا جایی است که حتی آزارهای جنسی غیرمستقیم به زنان، مثل تهمت زنا و مانند آن، مورد غضب خداوند واقع شده و می‌فرماید: «إِنَّ الَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ الْغَافِلَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ لُعْنُوا فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ»^۱ کسانی که زنان پاکدامن و بی‌خبر از هرگونه آلودگی و مؤمن را به نسبت‌های ناروا متهم می‌سازند، در دنیا و آخرت از رحمت الهی دورند و عذاب عظیمی در انتظار آنها است.»^۲

شیوه برخورد قرآن کریم با معضل اجتماعی تعرض به زنان مسلمان، نشان می‌دهد که علاوه بر مواجهه شدید با منافقان و متعرضان به نوامیس مردم، فرهنگ‌سازی درباره نحوه پوشش زنان، نیز باید به‌صورت تدریجی انجام بگیرد. ازاین‌رو در ادامه بیان تدریجی احکام مربوط به حجاب، در سوره نور دستور داده شده که زنان، خماری که بر سر دارند را درست استفاده کنند؛ زیرا همان‌گونه که برخی از مفسران^۳ گفته‌اند زنان عرب، خماری بر سر داشتند، ولی آن را به پشت سر خویش می‌انداختند و گوش‌ها و گریبان آنها پیدا بود؛ لذا در سوره نور دستور داده که با آن گوش‌ها و گریبان خود را به‌طور کامل بپوشانند. به این ترتیب با نزول آیه سوره نور، حجاب شرعی کامل شد. زن مسلمان (بر اساس آیه ۵۹ احزاب) جلبابی بر تن می‌کند تا بدنش را کامل بپوشاند و بر اساس آیه ۳۱ سوره نور خماری که بر سر دارد را به گونه استفاده می‌کند که سر و گردن و گریبانش را بپوشاند.

نتیجه

۱. برخی از مفسران، فقها و قرآن‌پژوهان حکم آیه ۵۹ سوره احزاب را ارشادی و برخی نیز موسمی و موقتی دانسته‌اند. طرفداران ارشادی بودن آیه، هدف از امر به پوشش جلباب را مصونیت حرائر از آزار فرومایگان دانسته‌اند و تعلیل (ذَلِكَ أَذَى أَنْ يُعْرِضَ فَلَا يُؤْذَنَ) را نشان از ارشادی بودن آن حکم می‌دانند. ازاین‌رو، در صورت عدم تحقق آزار، دلیلی بر وجوب پوشیدن جلباب وجود ندارد. در نقد این دیدگاه گفته شد که بسیاری از آیات قرآن کریم، حکم و تعلیل را با هم ذکر کرده‌اند و این با مولوی بودن حکم منافاتی ندارد؛ همان‌گونه که در وجوب روزه حکمت حکم نیز که همان تقوا باشد نیز همراه با وجوب آن ذکر شده است.

۱. نور / ۲۳.

۲. مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱۴، ص ۴۱۷.

۳. ر. ک: رازی، التفسیر الکبیر؛ ج ۲۳، ص ۳۶۴.

دلیل آنان که حکم آیه را موقتی می‌دانند این است که با توجه به شأن نزول‌های ذیل آیه، آن را مربوط به زمانی می‌دانند که جامعه مرکب از زنان آزاد و کنیز بوده و فاسقان به بهانه کنیز دانستن زنان آزاد متعرض آنان می‌شدند. در عصر ما که کنیزی نیست، زمینه این مزاحمت‌ها هم وجود ندارد. در نقد ادله ایشان مطرح شد که شأن نزول‌ها سبب تخصیص حکم به موردش نمی‌شود. افزون بر آنکه با در نظر گرفتن مفهوم جلباب و ترجمه دقیق عبارت «یدنین علیهن» مقصود آیه صرف انداختن جلباب بر تن یا نزدیک کردن آن به خود برای شناسایی نیست؛ بلکه هدف از پوشش جلباب، در بر گرفتن و پوشاندن کامل بدن زن است که علاوه بر تمیز زن آزاد از کنیز، پوشاننده نیز باشد و سبب جلب توجه بیگانگان نگردد. از این رو، با توجه به تعلیل (ذَلِكْ أَذْنٰی اَنْ يُعْرِفَنَّ فَلَا يُؤْذَنُ) نقطه کانونی آیه و پیام اصلی پوشیدن جلباب، برای عفت‌مندی و دورداشت هرزگان، با کیفیت خاصی از پوشیدن است که این حکم دائمی است، نه موقت و موسمی.

شیوه مواجهه قرآن کریم با معضل اجتماعی فساد و تعرض به زنان از دیگر دلائل بر الزامی و دائمی بودن جلباب است؛ زیرا قرآن کریم علاوه بر فرهنگ‌سازی تدریجی برای پوشش اسلامی بانوان، با مزاحمان نوامیس مردم نیز برخورد و مجازات شدیدی می‌کند تا هم جامعه برای حضور زنان امن باشد و هم زنان به امنیت جامعه خللی وارد نکنند.

با توجه به کارکرد جلباب که همان پوشاندن همه بدن و پوشاندن لباس‌های منزلی زنان در برابر نامحرمان است؛ می‌توان مصداق‌های امروزی آن همچون چادر یا مانتوی گشاد را برای امتثال امر این آیه دانست.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم.
- نهج البلاغه، گردآوری شریف رضی.
- ابن ابی حاتم، عبدالرحمن بن محمد (۱۴۱۹ ق). تفسیر القرآن العظیم. تحقیق احمد محمد طیب، ریاض: مکتبة نزار المصطفی الباز.
- ابن حنبل، احمد بن محمد (۱۴۱۹ ق). المسند. بیروت: دار الصادر.
- ابن سیده، علی بن اسماعیل (بی تا). المحکم و المحيط الأعظم. تحقیق عبدالحمید هندای، بیروت: دار الکتب العلمیة.
- ابن عاشور، محمد طاهر (۱۴۲۰ ق). تفسیر التحریر و التنویر. بیروت: مؤسسة التاریخ العربی.

بررسی آیه ۵۹ سوره احزاب همراه با نقد شبهات مرتبط با وجوب پوشش □ ۳۵

- ابن فارس، احمد (۱۴۰۴ق). *معجم مقاییس اللغة*. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- ابن قتیبه، عبدالله بن مسلم (۱۴۱۱ق). *تفسیر غریب القرآن*. شارح ابراهیم محمد رمضان، بیروت: دار و مکتبه الهلال.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (۱۴۱۹ق). *تفسیر القرآن العظیم*. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق). *لسان العرب*. بیروت: دار صادر.
- ابوحیان، محمد بن یوسف (۱۴۲۰ق). *البحر المحیط فی التفسیر*. تحقیق صدقی محمد جمیل، بیروت: دار الفکر.
- ازهری، محمد بن احمد (بی تا). *تهذیب اللغة*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- آلوسی، محمود (۱۴۱۵ق). *روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی*. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- انصاری، مرتضی (۱۴۱۰ق). *المکاسب*. قم: دار الکتب.
- بجنوردی، حسن (۱۳۷۷ش). *القواعد الفقهیه*. تحقیق مهدی مهریزی و محمدحسین درایتی: قم: الهادی.
- بخاری، محمد بن اسماعیل (بی تا). *الجامع الصحیح*. دمشق: دار ابن کثیر.
- بهجت فومنی، محمدتقی (۱۳۸۶ش). *استفتائات*. قم: دفتر آیت الله العظمی بهجت.
- بهرامی، محمد (۱۳۸۶ش). *قرائن های نو از آیات حجاب*. قم: دفتر تبلیغات اسلامی شعبه خراسان رضوی.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر (۱۴۱۹ق). *انوار التنزیل و اسرار التأویل*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- پاکتچی، احمد (۱۳۶۷ش). *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*. تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.
- تبریزی، جواد (۱۳۸۵ش). *استفتائات جدید*. قم: سرور.
- جابری، محمد عابد. *التعارض والتجدد قائمان فی أشياء الحیاة و لیس فی أحكام القرآن*.
www.aljabriabed.net/textes
- جمعی از نویسندگان (۱۳۹۱ش). *زن و خانواده در افق وحی*. قم: بوستان کتاب.
- جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۳۷۶ق). *الصاحح: تاج اللغة و الصحاح العربیه*. بیروت: دار العلم.
- حقی برسوی، اسماعیل بن مصطفی (بی تا). *تفسیر روح البیان*. بیروت: دار الفکر.

- رازی، فخرالدین محمد بن عمر (۱۴۲۰ق). *التفسیر الکبیر؛ مفاتیح الغیب*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- راغب اصفهانی، حسین (۱۴۱۲ق). *مفردات الفاظ القرآن*. بیروت: دار الشامية.
- زحیلی، وهبه بن المصطفی (۱۴۱۸ق). *التفسیر المنیر فی العقیة و الشریعة و المنهج*. بیروت: دار الفکر المعاصر.
- زمخشری، محمود (۱۴۰۷ق). *الکشاف عن غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل*. بیروت: دار الکتب العربی.
- سبزواری، محمد (۱۴۱۹ق). *ارشاد الاذهان الی تفسیر القرآن*. بیروت: دار التعارف.
- سیوطی، جلال الدین (۱۴۰۴ق). *الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور*. قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- شبر، سید عبدالله (۱۴۱۰ق). *تفسیر القرآن الکریم*. قم: دار الهجرة.
- شبیری زنجانی، سید موسی (۱۴۱۹ق). *کتاب تکاح*. قم: مؤسسه پژوهشی رأی پرداز.
- شریعت موسوی اصفهانی، سید مصطفی (۱۳۸۵ش). *الشهاب فی مسألة الحجاب*. تحقیق سید محمدحسن شریعت موسوی، قم: دار التفسیر.
- شهرکانی، ابراهیم اسماعیل (۱۴۳۰ق). *معجم المصطلحات الفقهية*. قم: ذوی القربی.
- شوکانی، محمد بن علی (۱۴۱۴ق). *فتح القدير*. دمشق: دار ابن کثیر.
- صاحب بن عباد. اسماعیل بن عباد (بی تا). *المحیط فی اللغة*، تحقیق محمدحسن آل یاسین، بیروت: عالم الکتب.
- صادقی تهرانی، محمد (۱۴۰۶ق). *الفرقان فی تفسیر القرآن*. قم: فرهنگ اسلامی.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۹۰ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. بیروت: مؤسسه الاعلمی.
- طبرسی، حسن بن فضل (۱۳۷۲ش). *مجمع البیان لعلوم القرآن*. تهران: ناصر خسرو.
- طبری، محمد بن جریر (۱۴۱۲ق). *جامع البیان فی تأویل آی القرآن*. بیروت: دار المعرفة.
- طریحی، فخرالدین بن محمد (۱۳۷۵ش). *مجمع البحرين*. تهران: مرتضوی.
- طوسی، محمد بن حسن (بی تا). *التبیان فی تفسیر القرآن*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- عبدالقادر، عبدالفتاح. *الحجاب لیس فريضه اسلامیه*. kwtanweer.com/articles/readarticle.
- فراء، یحیی بن زیاد (۱۹۱۸م). *معانی القرآن*. تحقیق محمدعلی نجاتی و احمدیوسف نجاتی، قاهره: الهيئة المصرية العامة للكتاب.

بررسی آیه ۵۹ سوره احزاب همراه با نقد شبهات مرتبط با وجوب پوشش □ ۳۷

- فراهیدی، خلیل بن احمد (بی تا). *کتاب العین*. قم: هجرت.
- فرجاد، محمد (۱۳۸۶). دگراندیشان عرب و اسباب نزول آیات حجاب. *پژوهش های قرآنی*. ۱۳ (۴). ۱۷۹ - ۱۶۴.
- فضل الله، سید محمدحسین (۱۴۱۹ق). *تفسیر من وحی القرآن*. بیروت: دار الملائک.
- فیض کاشانی، محمدمحسن (۱۴۱۵ق). *تفسیر الصافی*. تهران: مکتبه الصدر.
- فیومی، احمد بن محمد (بی تا). *المصباح المنیر فی غریب الشرح للرافعی*. قم: دار الرضی.
- قرطبی، محمد (۱۳۶۴ش). *الجامع لاحکام القرآن*. تهران: ناصر خسرو.
- قلی زاده، احمد (۱۳۷۹ش). *واژه شناسی اصطلاحات اصول فقه*. تهران: بنیاد پژوهش های علمی فرهنگ نور الاصفیاء.
- قمی، علی بن ابراهیم (۱۳۶۳ش). *تفسیر القمی*. تحقیق طیب موسوی جزایری، قم: دار الکتاب.
- کاشانی، فتح الله (بی تا). *منهج الصادقین فی إلزام المخالفین*. تهران: کتابفروشی اسلامیة.
- گنابادی، محمد (۱۴۰۸ق). *تفسیر بیان السعادة فی مقامات العبادة*. بیروت: مؤسسة الأعلمی.
- محقق داماد یزدی، سید محمد (بی تا). *کتاب الصلاة*. قم: مؤسسة النشر الاسلامی.
- مدرسی، سید محمدتقی (۱۴۱۹ق). *من هدی القرآن*. تهران: دار المحجی الحسین علیه السلام.
- مسلم نیشابوری، ابوالحسن (بی تا). *الجامع الصحیح*. تحقیق محمد فؤاد عبدالباقی، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- مصطفوی، حسن (۱۴۰۲ق). *النتحقیق فی کلمات القرآن الکریم*. تهران: مرکز الکتاب للترجمة والنشر.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۰ش). *مجموعه آثار*. تهران: صدرا.
- معرفت، محمدهادی (۱۴۱۵ق). *التمهید فی علوم القرآن*. قم: مؤسسة النشر الاسلامی.
- مغنیه، محمدجواد (۱۴۲۴ق). *التفسیر الکاشف*. قم: دار الکتاب الإسلامی.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۲۵ق). *أنوار الفقاهة: کتاب النکاح*. قم: مدرسة الامام علی بن ابیطالب علیه السلام.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۷۷ش). *تفسیر نمونه*. تهران: دار الکتب الاسلامیة.
- منتظری، حسینعلی (۱۳۹۳ش). *رساله استفتائات*. تهران: سایه.
- مهاجر میلانی، امیر (۱۳۹۳). حکم فقهی پوشش زنان براساس آیه ۵۹ سوره احزاب. *مطالعات جنسیت و خانواده*. ۲ (۴). ۱۰۵ - ۶۹.

- مهائمی، علی بن احمد (۱۴۰۳ق). *تفسیر القرآن المسمی تبصیر الرحمن و تیسیر المنان*. بیروت: عالم الکتب.
- موسوی الخمینی، سید روح الله (۱۳۹۲). *استفتانات*. قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام.
- هاشمی شاهرودی، سید محمود (۱۳۸۲ش). *فروغک فقه مطابق مذهب اهل بیت علیهم السلام*. قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت علیهم السلام.
- ولایی، عیسی (۱۳۸۷ش). *فروغک تشریحی اصطلاحات اصول*. تهران: نشر نی.
- یزدی، محمد (۱۴۱۵ق). *فقه القرآن*. قم: اسماعیلیان.

